

LES TRANSFORMACIONS DEL PAISATGE COM AMENÇA. DELS PONTS DEL DIABLE ALS EMBASSAMENTS

Josefina Roma i Riu
Universitat de Barcelona

En aquest article voldria reflexionar sobre la repetició al llarg de la història dels pobles d'una configuració especial que té el Poder per a destruir un paisatge mil·lenari, un entorn humanitzat o no, en contra dels habitants que hi viuen. Mostrar com les reaccions i la resistència del poble, contraries al poder, i sovint impotents per a evitar la força dels poderosos, es tradueixen en literatura oral, en cançons que són els arxius del poble, cantades pels protagonistes i per grups que han assumit el deure de formar aquests arxius. També es conformen llegendes i manifestacions populars, com festes, commemoracions i fins i tot accions sobre el patrimoni immaterial i material. I ho faré comparant l'acció d'artiga i colonitzadora dels grans monestirs en l'Alta Edat Mitjana, així com el canvi en els rius, com a límits, mitjançant la construcció de ponts; amb la inundació i el despoblament de pobles i fins i tot subcomarques senceres per a la construcció de grans embassaments al llarg del segle XX.

Avui ens semblen llunyanes les llegendes originades al voltant dels grans monestirs, que destruïen boscos per a conrear grans extensions i mantenir grans ramats. Les seves construccions s'imposaven al paisatge, en llocs estratègics, com el Pas de la Croqueta, a Obarra. La resistència dels nadius, davant d'aquest canvi de paradigma, l'obertura de nous camins, les grans construccions, etc. ens han omplert els mapes de llegendes en les quals els nadius són titllats de practicar la bruixeria per tal de poder-los condemnar. Les bruixes del Turbón deien al Baró d'Espés, senyor local, compromès en la construcció del monestir d'Obarra: «*Senyor d'Espés, Senyor d'Espés, si a Obarra vas, a Espés no hi tornaràs més...*» I el senyor va ser atacat i mort pels seus gossos, un fet que recorden els lleons que sostenien el seu sepulcre, però que el poble veu com a gossos o com es diu en ribagorçà, *cochos*.

La mort del Baró d'Espés a mans de les bruixes del Turbón és una de les versions que ens ha arribat fins avui i que ens fa pensar en la tensió entre els grans constructors i ensembla destructors de l'entorn i els pobles nadius, titllats de bruixes o *fatas*. Cal dir que a un costat del Turbón hi ha el Coll de Fatas i a l'altre costat les bruixes van matar el Baró d'Espés. Per altra part, la ubicació d'ermites en llocs assenyalats per llocs sagrats anteriors, com a protecció de les noves cosmovisions, també ens dibuixen un entorn novament sacralitzat, en tensió o solapant-se amb l'antiga sacralitat. Sant Adrià, (s. IV) des del cim del Turbón, vigila i protegeix la nova realitat.

Un dels trets més repetits que assenyalen aquesta tensió entre dues cosmovisions enfrontades és la llegenda, multiplicada innombrables vegades, al voltant dels ponts. Efectivament, el poder passar un riu és una necessitat que es veu resolta

mitjançant guals, passadors de riu -a imitació de la figura de Sant Cristòfol, que van existir fins a finals del s. XIX-, barques, pontons i ponts més o menys consistents. De fet, les llegendes ens parlen, com la de la Virgen de la Encontrada, de Chía, a la Vall de Benasque. Ens diuen que els antics pobladors eren persones incapaces de passar un corrent d'aigua, fet pel qual el protagonista del robatori de la copa d'or pogué fugir dels qui el perseguien, perquè passà el riu. Però la construcció en pedra, de ponts durables, modifica totalment els camins i facilita la comunicació, encara que els constructors, sempre des del poder, fan pagar pontatge per utilitzar-los. Les llegendes sobre la construcció de ponts fan recaure el protagonisme en el diable. Les llegendes més antigues, però, no tracten de comprar l'ànima de qui encarrega el pont. El diable apareix com un ser molt saberut, que pot construir el pas sobre els rius de manera ràpida i sòlida. Quan el personatge designat com a diable, simplement demonitzat, es fa càrrec de la construcció del pont, sempre reclama un pagament, per fabricar el pont en una nit o en un temps record: la primera cosa que passarà pel pont o que es trobarà el qui ha demanat el pont o tres donzelles com a paga, etc. És a dir, que segueix el costum antic d'oferir una víctima al riu, per tal que no s'enfurismi per la modificació del pas. Generalment, la tria de la víctima perjudica totalment el protagonista, perquè -en arribar a casa- enlloc de sortir a rebre'l el gos ho fa la seva dona o el seu fill.

El ritual que acompanyava tradicionalment les grans construccions requeria una víctima. Però en les llegendes dels ponts del diable es burla aquest ritual, perquè s'està imposant una nova cosmovisió i ja no es veu com a necessària i positiva l'ofrena d'una víctima, i llavors, s'introdueix un salvador, sovint, algú de la nova visió del món. La mestressa, si era la criada qui havia fet el tracte; el capellà o algú que fa cantar el gall abans d'hora tot remullant-lo i fent creure així al constructor que ja se li ha acabat el termini, etc. Hi ha nombroses maneres de burlar l'ésser diabòlic, que en el llegendari sobre els ponts del diable és fàcilment enganyat. Això sí, no pot acabar del tot el pont a la mitjanit, i per tant no hi ha obligació de complir el tracte, i deixa una pedra per a col·locar, com en el cas de l'antic pont de Mediano, una pedra que mai més no s'hi podrà posar.

Més tard, apareix el motiu de la compra de l'ànima de qui demana el pont i llavors pot serà la invocació del nom de Déu la que farà fugir el dimoni. És a dir, que la nova cosmovisió religiosa, passa per sobre d'antics rituals que la gent nadiua complia, de manera que així demostra que la nova cultura té un poder més gran, i les divinitats del riu, dels camins, de les vores del riu, lluny de ser apaivagades per la transformació soferta amb la construcció d'un pont, són vençudes.

Però el fons d'aquesta tensió perdura, i així el Baró d'Espés va pagar la seva traïció a la gent del lloc amb la mort. Sant Ermengol, que construïa ponts, i que s'havia enfrontat al diable encadenant-lo a una roca, va morir d'accident en caure del pont de Bar el 1035. També cal veure en el final tràgic del monestir de Labaix, prop de Pont de Suert, engolit per l'embassament o en el dels monjos fantasmes del desapa-

regut monestir d'Urmella, una venjança de la relació de la natura amb les cultures tradicionals anteriors.

Els camins, els passos de riu, són per a moltes cultures espais tutelats per nùmens, que els utilitzen per a les seves migracions estacionals i que s'han de respectar per tal de no ofendre'ls. També són utilitzats per les ànimes dels difunts i no convé canviar-los perquè es desorientarien en el seu camí cap el Més Enllà i -per tant- vagarien pel món, provocant desgràcies als vius. Si tenim en compte totes aquestes creences, rituals i costums, entendrem com els canvis copernicans en el paisatge poden esdevenir un daltabaix per als pobladors d'un entorn que ja no tornarà a tenir la configuració sagrada acostumada. I l'oposició al canvi proposat pels poders del moment encara la podem copsar gràcies a la interpretació de multitud de llegendes.

Deixant de banda el passat llunyà, veiem que a l'Estat Espanyol, al llarg del segle xx, hi ha hagut una cursa per a fer grans obres de política hidràulica. Sovint es fa referència a Joaquín Costa com a ideòleg progressista que ja propugnava aquestes obres, però això és fals, perquè ni Joaquín Costa, ni els seus seguidors van estar d'acord en bastir embassaments. Ben al contrari, s'hi van oposar frontalment, perquè el que propugnaven era la creació de canals. I és que quan es fan obres d'aquest abast, sigui per al regadiu de la terra *plana*, sigui per a aconseguir energia elèctrica per als Alts Forns del País Basc, o per abastir les grans ciutats, els beneficis que s'aconsegueixen per a un territori provoquen la desertització d'un altre, o fins i tot la mort de pobles sencers. Les grans construccions de formigó, els cables, provoquen múltiples accidents als ramats i els canals ocasionen ofecs dels animals. Els rius es queden gairebé sense cabal perquè no tenen l'aportació natural que geològicament els pertany. I és més, moltes de les grans obres hidràuliques que beneficien territoris allunyats de l'origen de l'aigua no reporten cap benefici als pobles de l'entorn de les obres, que fins i tot poden quedar molts anys sense llum elèctrica, o l'aigua que els han pres per a regadius llunyans se'ls hi nega per als propis. No hi ha obres faraòniques sense seqüeles devastadores.

Al Pirineu de Sobrarbe i Ribagorça aquest canvi brutal va arribar molt aviat. Va suposar el que Gaspar Mairal ha definit com a «*gula d'aigua*» (Mairal 1998). Una vegada que es comença a acumular aigua per a infraestructures ja mai més se'n té prou i el recreixement d'embassaments n'és un bon exemple. A 1918 la companyia *Hidroeléctrica Ibérica*, va començar la cursa de les grans obres a Sobrarbe, en voler produir energia elèctrica a partir dels desnivells que li proporcionava la capçalera del Cinca, per a nodrir els *Altos Hornos* de Bilbao. Es varen emprar fins a 2000 obrers, molts dels quals eren del país, ja que les obres es veien com una gran oportunitat de treball i de guany, doncs comportaven obrir carreteres i bastir infraestructures, amb l'esperança que molts oficis es necessitarien un cop acabades les obres. I així va ser fins que l'automatització va fer perdre els llocs de treball creats i, si en un primer moment, per exemple, a Lafortunada es va passar de dues cases

a principis del s. xx, a 600 habitants a meitat de segle, avui té 80 habitants i l'escola la van tancar el 2008. És a dir, la gran eufòria va seguida del despoblament, un factor negatiu que avui es tracta de redreçar amb el turisme. Però aquestes obres del Cinca encara van tenir un recolzament popular. Les valls, tradicionalment força incomunicades, es van obrir al món, amb les obres avançades i modernes, i això es va manifestar en un cantar èpic, el de la *Central de Ordiceto*, oberta en 1930, que va compondre Jorge Garcés i que recull formes musicals tradicionals:

*Señores, nuevo cantar,
que ha bajado de Ordiceto,
sacado de una brigada
que la llaman de tuneros[...]
El agua de Ordiceto,
sin querer pasa Barrosa
y a las chicas de Parzán
quiere cantar estas coplas:
Doncellitas de Parzán,
que de corazón os quiero,
apreciareis a estas aguas
que han bajado de Ordiceto[...]
Las aguas del Cinca dicen
saliendo en Lafortunada:
Adiós Sociedad Ibérica
que nos llevas encerradas.*

A la companyia Endesa, continuadora de la Ibérica i d'Iberduero, a 2007 se li va extingir el contracte, però en lloc de revertir per a bé de les poblacions, qualsevol retorn s'ha quedat encallat en els laberints del poder. Els embassaments, en un principi, s'havien projectat salvant els nuclis poblacionals, però la *gula d'aigua*, que defineix Mairal, de seguida va fer canviar el paradigma per augmentar els guanys, i això tan aviat com en la dècada de 1920.

L'embassament de Barasona, en el riu Ésera, a La Ribagorça -altrament anomenat irònicament de Joaquim Costa- per estar una mica més avall de Graus, on va morir el gran pensador, es va engolir el poble de Barasona, famós per la seva important i rica horta i el de Cancer, així com les terres de conreu d'ambdós pobles i part de les de La Puebla de Castro. Es tancava al començament del Canyó d'Oivena. A 1917 ja hi havia el projecte definitiu, però no es va acabar fins a 1929. En aquest interval hi va haver manifestacions de tot el poble de Barasona en contra de la seva construcció, amb carros i cavalleries a la plaça del poble. Però com sempre, en aquests casos, es varen valdre de notaris i funcionaris per a posar uns veïns en contra dels altres, pagant de manera diferent a uns i altres. Es van taxar igual les terres de La Puebla, més distants del seu nucli urbà, que les de Barasona, a tocar d'aquest nucli. El famós *preu just* no va tenir en compte res, i fins i tot feien signar la conformitat en blanc, amb uns tractes definits oralment, que després en resul-

taven uns altres per escrit, de manera que van estafar molts diners a la gent. Fins i tot hi van haver finques que ni tant sols es van valorar. Com que no estava resolta la qüestió econòmica, hi va haver gent que no van voler marxar i a més demanaven la construcció d'un altre poble on poder anar a habitar. Però el 20 de setembre de 1929, enmig d'una gran pluja, els enginyers van tancar les comportes de l'embassament i tot va quedar sota les aigües: l'horta, les cases, els arbres... Les famílies que quedaven van haver de marxar amb l'aigua fins a mitja cama. Tot va quedar ofegat, menys el campanar, i quan en altres anys l'aigua baixava, les famílies hi anaven a recordar el seu patrimoni, fins que l'exèrcit, que tenia un destacament a Graus, es va entretenir fent punteria contra el campanar i el va fer caure. Encara a 1967, la gent tenia obertes diligències per a poder cobrar la misèria que els van oferir per les seves terres i per les seves vides.

Havien promès una sèquia per a regar els pobles del voltant, que mai no va ser efectiva. La festa de Sant Sebastià, que havia estat molt famosa perquè oferien mongetes, carn i tot un dinar a tots els pobres de la contrada, els descendents de Barasona la van recuperar el 1972, però degut al fred, s'ha passat al 3 de març, i constitueix un punt de trobada dels antics habitants que arriben des de França, Osca, Lleida, Barcelona i els amics i els veïns dels pobles del voltant i també és l'ocasió de fer projectes, de fer memòria per a preservar el patrimoni immaterial i la identitat com a poble.

L'embassament de Mediano, en el curs del Cinca, serva encara el seu campanar. Va ser el 29 d'abril de 1969, cap al tard, enmig d'una forta pluja, que ja durava uns quants dies, quan els enginyers que havien visitat el lloc feia uns dies, devien haver tancat les comportes, perquè ja pel matí, en sortir d'un enterrament, l'aigua ja corria pels carrers. La gent que hi quedava va haver de sortir per les finestres amb les pertinences que van poder arreplegar i aquest va ser el final del poble.

El riu Cinca, després de l'Ainsa, a Planpalacios, s'estreny fins al congost d'Entremón i és allí on a 1902 es va estudiar i finalment es va decidir el 1911 que es faria l'embassament. Era el lloc on hi havia el gran pont del Diable de Mediano, on el diable reclamava tres donzelles com a pagament, però un veí espavilat va defugir el pacte, tot imitant el cant d'un gall, abans que el diable posés la darrera pedra, la qual mai més s'hi va poder col·locar. La història de l'embassament és llarga i complicada administrativament. Inicialment hi havia un projecte que respectava el poble situat molt per sobre del curs del riu, però el 1934 es féu un nou projecte, per a recreixen-lo més amunt i es liquidà així un conjunt de pobles i s'engolí Mediano. La guerra del 1936-39 va paralitzar les obres, però un cop acabada, s'hi varen incorporar els presoners de guerra com a obrers. En els anys 60 del s. XX encara es va tornar a recreixen. A partir dels anys 40 es van traslladar els difunts del cementiri i va començar la divisió entre els veïns pel pagament de les expropiacions. A més, a la dècada dels 60, encara un 76% de la terra de conreu a Sobrarbe i Ribagorça, era de propietat comunal i això feia que els qui no tenien terres però utilitzaven les de

propietat comunal es quedessin sense cap compensació econòmica. Quan el padri de casa Raso, la més important del poble, va veure que la sort del poble ja estava decidida, es va suïcidar tirant-se al barranc, fet que va alertar els veïns sobre la fi que els esperava com a poble. Es van expropiar terres de Coscojuela de Sobrarbe, Gerbe, i també algunes de Camporotundo, L'Ainsa, Morillo de Tou, Arasanz, i Griébal. A 1961, El Patrimoni Forestal de l'Estat va començar a repoblar de boscos, per assegurar-se que els embassaments projectats no s'omplirien de terra de les muntanyes del costat del riu, la qual cosa va fer desaparèixer els catorze pobles de la Vall de Solana i va minvar els recursos ramaders de Fiscal, Burgasé, Jánovas, Fanlo i Boltaña. Hi va haver cases que van acceptar de seguida el poc diner que els donaven i altres que van resistir fins al final. De fet, les cases s'havien valorat en la dècada de 1940 i amb aquella valoració es van pagar en la de 1960. A 1961 es decideix créixer l'embassament de Mediano per a conjugar-se amb el de El Grado i així proporcionar molta més energia elèctrica. Aquesta va ser la sentència de mort per a Mediano, perquè malgrat estar a dalt del congost d'Entremón, l'aigua pujaria fins a la seva alçada i acabaria engolint-lo.

Poques setmanes abans de la inundació definitiva, va passar un fet molt misteriós. El mossèn, que era molt despistat, va anar a dir missa i al sagrari es va trobar que no hi havia Sagrades Formes. De seguida es va pensar en un robatori i la Guardia Civil va interrogar tothom, fins i tot els infants. Als pocs dies, va pujar el bisbe de Barbastro amb una colla de fidels per a fer un acte de desgreuge. Van dir: «*Habeis cometido el pecado de vuestra vida, esperad el castigo divino*». El fet és que poc després, els enginyers van tancar les comportes i la gent va haver de sortir per les finestres, deixant totes les seves possessions. Joaquina de Pons es va tancar per dintre i la guàrdia civil la va treure l'endemà. L'embassament de Mediano va suposar l'emigració de vuit-centes persones, el de Jánovas, de mil cinc-centes i van ser els responsables del despoblament de Sobrarbe. Entre Barasona i Mediano es van perdre sis mil hectàrees de conreu. A continuació, es va produir el robatori generalitzat de forasters que s'emportaven tot el que tenia valor i als nadius se'ls va negar el permís per a recuperar-ho. L'ermita de la miraculosa Mare de Déu de Monclús, que tenia una pica que suava oli, va ser dinamitada per les COE.

Alguna gent va refer el poble prop de la ubicació original i és el nucli al qual han acudit els antics habitants per a seguir celebrant les festes, com la de Sant Antoni i la de Sant Medir i Celdoni (Santos Emeterio y Celedonio). S'ha creat l'associació Entremón, i s'organitzen trobades, matança del porc, verema, etcètera. L'acte més significatiu de persistència de la identitat va ser el 29 de setembre del 2009 –en el transcurs d'una festa molt emotiva– quan es produí el retorn d'una de les campanes al campanar del s. XVI, que encara restava dempeus. El paisatge sonor retornava aquella identitat escampada, en el patrimoni i el record fet present, com a protesta per tots els pobles ofegats. Un documental: *Mediano, la memoria ahogada*, i una cançó de la Ronda de Boltaña titulada *La Dama del Lago*, fan un punt i seguit en la història a través de la literatura oral.

En el cas de Mediano, podem trobar una continuïtat entre la llegenda del Pont del Diable i l'incident de la pèrdua de les Sagrades Formes que va precedir l'ofegament de la població. El pont del diable, segons la versió que ens ha arribat, va ser desitjat pel senyor de Mediano, assetjat per les tropes musulmanes. Només podia fugir passant el riu, però no tenia per on. Vet ací que va fer un tracte amb el dimoni per tal que li construís un pont en una nit, abans del cant del gall. A canvi, el Senyor li donaria tres donzelles. Aquest tracte s'assembla al tribut de les cent donzelles que reclamen els moros en algunes llegendes de la reconquesta. Aquesta transposició ens situa en un escenari en el qual el dimoni i els sarraïns s'igualen. Però algú, imitant el cant del gall, va foragitar el dimoni quan només faltava posar la darrera pedra al pont. Així, el dimoni va ser vençut i el senyor es va poder salvar. Aquella pedra no s'hi pogué col·locar mai, com un signe que l'obra restava incompleta.

Ara bé, quan es produeix l'episodi de la desaparició de les Sagrades Formes, s'anuncia un càstig a la població a la qual s'atribueix un sacrilegi. El pont de Mediano, no el va demanar el poble ni ningú del poble, sinó el senyor, és a dir, el poder local. De la mateixa manera, l'embassament de Mediano no el volia el poble sinó el poder central. El ritus antic no es compleix en el cas del Pont del Diable: les tres donzelles no es donen, per l'engany del fals cant del gall. El senyor es salva *tot demonitzant* l'autor del pont. L'episodi de la desaparició de les Sagrades Formes queda esborrat pel desgreuge fet pel bisbe i els fidels forasters. El poble s'inunda, *tot demonitzant* el poble com a possible autor del sacrilegi. Així que la demonització, tant de l'autor del pont com dels suposats autors del sacrilegi és el tret clau en ambdós episodis per a portar a terme l'acció del poder. En un cas, la fugida del Senyor, en l'altre la inundació del poble.

I si els fets de Barasona i Mediano ens posen la pell de gallina, com a colofó dels disbarats contra el poble, posem el retrat de Jánovas, situat en la ribera de Fiscal, al costat del riu Ara. Des de començaments del s. XX ja es projectava fer un embassament en aquella zona, però no va ser fins l'any 60 que es va personar un enginyer del cadastre i va aconsellar els veïns que declarassin les seves terres com si tinguessin menys valor del que tenien en realitat, perquè així pagarien menys a Hisenda. Es tractava d'un parany per a pagar-los menys arribat el moment de l'expropiació. A 1961, Iberduero va començar a expropiar terrenys per al salt de Jánovas, però es va trobar amb una disputa sobre el destí de les aigües, que en principi havien de ser per a electricitat, però que després es volien usar per a regadius. En aquella època, es van expropiar els catorze pobles de la Vall de Solana per a convertir-los en boscos, per tal que les terres quedessin fixades i no reblessin l'embassament que es projectava. Els pobles de La Velilla i el de Lacort també van ser expropiats. A 1963, es va variar la titularitat de les terres comunals, que eren la garantia de subsistència per als veïns que no tenien terres pròpies, per tal que l'ajuntament les pogués vendre a Iberduero. Per a forçar la marxa dels habitants, es varen començar a dinamitar les cases que s'acabaven d'abandonar, amb gran perill per a la gent i sobretot, per a la canalla que jugava al carrer. L'escola també es volia tancar i un dia van entrar els obrers

esbotzant la porta i van treure la mestra, agafada pels cabells, i els alumnes ho presenciaven plorant. Els resistents van anar minvant i sols van quedar dues famílies, la d'Emilio Garcés i Francisca Castillo i la dels Buisán. Aquests no tenien terres i no rebien cap compensació pel seu ofici de sabater i de correus. Van anar resistint tots els embats, mentre que l'obra no es feia per discrepàncies internes. Els Garcés van resistir fins a l'any 83, quan enganyats amb el nou talant del govern, els van fer anar a Campodarve dient-los que els donaven una casa i terres. En arribar, la casa estava en runes i les terres eren d'un altre propietari. L'endemà van voler tornar a Jánovas ja els havien enderrocat la casa, ja havien estat desallotjats. El canvi de companyies, l'extinció dels contractes no van servir de res: el poble va ser destruït, però tanmateix l'obra no es va fer. Havien fet que conressin la terra gent de fora, mentre que no es deixava fer als antics propietaris. No ha estat fins a 2007 que s'ha parlat del retorn de les terres, encara que sembla que Endesa, la nova companyia, vol cobrar al preu actual. Avui, després d'anys de protestes i vexacions, els antics veïns han reconstruït l'escola i es reuneixen per a celebrar la festa de Sant Miquel, i enguany, el retorn i la reconstrucció, difícil i complicada, s'està duent a terme, i és impressionant com el fill de Garcés segueix volent fer realitat allò pel qual els seus pares van lluitar tant. Però és que a més, alguns joves de les noves generacions han retornat, amb altres professions, s'han associat i una nova cultura de l'aigua fa possible tenir en compte l'impacte ambiental i poblacional. Això ha permès que altres embassaments com Campo, Santa Liestra o Comunets no s'hagin fet. Com diu Emilio Gastón en una poesia: «*Ha arribat l'hora dels rius, ha arribat l'hora de la Natura en el seu lloc*» (Gastón 2000). S'ha arribat a dir, per part de gent compromesa amb les institucions de govern, que el que van fer els habitants dels pobles desapareguts sota les aigües va ser una acció molt generosa envers els pobles que ara es poden regar, volent d'aquesta manera, mitigar la tragèdia dels desallotjats. Però els antics pobladors no ho veuen pas així, perquè no es pot definir com a generositat, quan t'han arrabassat les terres sense el teu consentiment.

I si al començament del segle XX, les cançons eren la crònica d'una gesta grandiosa, de la que els obrers es podien sentir orgullosos, els embassaments i la desaparició dels pobles ha generat en les cançons la por a la pèrdua del patrimoni i de la identitat, per la impossibilitat de continuar-ne la transmissió. Així s'expressa amb tristesa, la cançó *La Dama del Lago*, de Manuel Domínguez amb La Ronda de Boltaña, (Domínguez 2007) referint-se al campanar de Mediano, guaitant sobre les aigües de l'embassament.

*¿Quiénes fuimos, amor, quiénes fuimos tú y yo?
Pajaricos en un torbellino.
Como tantos, amor, y hace tanto, ¡ay adiós!,
¿quién nos va a recordar, si nos fuimos? [...]*

¡No habrá olvido, mi bien,

mientras ella esté en pie!
Junto a ella, ¿nos ves?, tú, yo y tantos[...]

No habrá olvido, ay amor!
Quiénes fuimos tú y yo...
aún lo cuenta La Dama del Lago.

Aquest és el sentit de la celebració de festes tan a prop del lloc d'origen desaparegut com sigui possible, per evitar la pèrdua de la identitat en la diàspora. Com bé diu Conxa Montserrat (2011: 283) «*Tornaven a trepitjar el seu poble, encara que no quedessin cases ni camps. Tornaven a ser veïns i s'havien tornat a reunir*», i aquest és el sentit de continuar el mateix exercici de retrobament, encara que la generació que va patir el despoblament ja no hi sigui.

Referències bibliogràfiques

- BOURS, É. (2007): *Le sens du son*, París, Fayard.
- GASTÓN, E. (13/11/2000): «Manifiesto del Ebro», Zaragoza. Document llegit per l'autor en la manifestació en defensa de l'Ebre.
- MAIRAL, G.; BERGUA, J. A. ;PUYAL, E. (1998): *Agua, tierra, riesgo y supervivencia*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza.
- MENJÓN, M. (2006): *Jánovas. Víctimas de un pantano de papel*, Jaca, Pirineum.
- MONTSERRAT, C. (2011): «Epílogo. Punto y seguido» dins A. SABIO, J. M.CAMPO, C. MONTSERRAT: *Mediano, el ojo del pasado*, Huesca, Gráficas Alós.
- SABIO, A.; J.M. CAMPO; C. MONTSERRAT (2011): *Mediano, el ojo del pasado*. Huesca. Gráficas Alós.
- TRÉBUCQ, S. (1912): *La Chanson populaire et la vie rurale des Pyrénées à la Vendée*, Bordeaux, Éditions Feret & fils.
- VAL, L. (2010): *Mediano, la memoria ahogada*, Huesca, Gráficas Alós.
- DISCOGRAFIA.
- LA RONDA DE BOLTAÑA (1998): *Banderas de humo*, Zaragoza, Kikos.
- (2001): *País de anohecida*, Zaragoza, Kikos.
- (2007): *Salud País*, Zaragoza, Kikos.
- CD (2017): *Barasona, un pueblo bajo el agua*, Graus, Museo Etnográfico.